

Швецова А.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕГАТИВНУ ФОРМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ САМОБУТНОСТІ

Як відомо, етнос стверджує себе не лише позитивно, шляхом самопокладання властивих йому засад життя, а й негативно - тобто певним чином протиставляючи себе іншим народам, вступаючи з ними в історичне змагання, боротьбу чи суперництво. В дослідженнях, що стосуються національної проблематики, загальним місцем стала теза, що етнічна визначеність формується та виокремлюється не сама по собі, а у відношенні до інших етнічних форм. Лише зустріч з іноетнічними феноменами, ситуація впливу, взаємодії чи виклику з боку іноприродньої етнічної волі, спричиняє власну етнічну консолідацію й призводить до виокремлення власної етнічної самобутності, котра вирізняє «нашу» етнічну спільноту на відміну від «інших».

Соціокультурне протиставлення «вони - ми» може мати доволі різні модальності. Далеко не завжди і зовсім не обов'язково йому властивий дух підозри і ворожості. Скажімо, коли йдеться про зустріч народу з культурно переважаючим етносом, характерними ознаками її стають відчуття захвату, уподіблення, наслідування. Яскравим історичним прикладом такого гатунку є зустріч давньоримської держави з грецькою культурою. Попри суцільне політичне домінування римлян, у культурному відношенні вони опинились у цілковитій залежності від еллінів. Тобто зіставлення та протиставлення «вони - ми» змістовно стає таким, якими є історичні відносини народів. Від змісту їх політичного, культурного спілкування залежить зміст їх взаємосприйняття, тобто модальність диспозиції «вони - ми».

Назвемо відношення «вони - ми» негативною етнокультурною диспозицією, зауваживши, що через неї та завдяки їй відбувається історична праця самовизначення етносу та формування його національного характеру. Звичайно, цей процес не обмежується лише негативною формою, але й ігнорувати велику вагу негативною етнокультурною диспозиції у національному самовизначенні аж ніяк не можна.

Зрозуміло зі змісту самої диспозиції, що пермонажем «ми» стає власний етнос - той етнічний загал, у належності до якого існує людина. Але хто найчастіше і закономірно обіймає роль «вони»? Це не просто інші народи, а передусім ті, з якими етнос, що самовизначається, має найбільш усталену та розвинуту традицію історичного взаємоспілкування, найрізноманітніші за змістом відносини. Це не випадково обрані етнічні персонажі, а ті народи, з якими власний етнос звела історична доля.

Для українців в цій важливій соціокультурній ролі «вони» історично виступали передусім два народи - поляки та росіяни. Самовозначення українців відносно саме цих народів зумовлене історичними обставинами українського буття. Як відомо, від часів утворення Речі Посполитої, український народ опинився під владою нової держави, що значно змінило його становище. У межах, дотоді існувавшего як незалежна держава, Великого князівства Литовського, було досягнуто плідного культурно-історичного симбіозу між українським та литовським елементом. Досить сказати, що українська мова у межах литовської держави мала офіційний статус, а українське панство займало провідні ролі у здійсненні державної влади. Відчутним був також культурний вплив українства. Власне, у вигляді Великого князівства Литовського українці мали продовження своєї державної традиції за специфічних умов феодального суспільства, котре не знало консолідованих національних держав і, натомість, передбачало державні утворення як досить аморфні об'єднання майже суверенних окремих феодальних володінь.

Досить плідний для історичної долі українства литовсько-український симбіоз бів зруйнований за часи переходу України під владу польської корони та польської шляхти. Відтоді все швидше відбувався подвійний процес: асиміляція української аристократичної верхівки до складу польської шляхти з одного боку, і суспільно-економічна та культурна маргіналізація українського етносу з іншого. Українці у Речі Посполитій перестали існувати і сприйматися як окремий народ з виразними ознаками власної національної самобутності.

Ситуація ускладнилася тим, що український етнос на той час не набув належної соціальної структури, котра забезпечувала його функціональну єдність як окремого суспільного організму. Навпаки, інтеграція українства у соціальну структуру тогочасного польського суспільства призвела до соціального роздроблення українства, стала на заваді процесу національної консолідації. Ніколи не слід забувати, що етнос - попри впливовість різноманітних біологізаторських версій його, - це не абстрактна вітальна сукупність індивідів, для котрих їх етнічна належність є чимось подібним до природних ознак живої істоти, які відносять її до певного роду та виду. Етнос завжди у собі є певним суспільством, він завжди суспільно організований, що природньо впливає з його сутності як спільноти людей. Тому форми та якість внутрішньої суспільної організації етносу складають важливі чинники його етнічного образу та історичної долі.

Прикметою історії українського етносу є якраз те, що «внутрішнє суспільство» його, котре мало б виконувати поєднуючу та консолідуючу функцію, було малорозвинутим і слабким. Тиск же соціальної структури польського суспільства руйнував та рвав навіть ці неусталені суспільні зв'язки українства. Сто років від укладення Люблінської унії стали періодом соціальної деструкції українського етносу. За цієї доби ми бачимо кілька різних за соціальним вектором процесів, котрі розпорошили українство і поділили його у самому собі, підриваючи можливості самовідтворення етносу як цілісного суспільного організму.

По-перше, відбувалась активна асиміляція української аристократичної верхівки до складу польського панства. Нічого, звичайно, поганого не було б, якби українці входили до панівного класу Речі Посполитої, як

це було за часів князівства Литовського. Навпаки, це могло б зміцнити позиції українського етносу і створити певні сприятливі умови для його розвитку і соціального статусу у польській державі. Але інтеграція до складу польської шляхти супроводжувалася цілковитим самозреченням української еліти своєї національної належності і практично повним її ополяченням. Стара українська феодальна аристократія, котра вела свій родовід ще від княжої доби, цілком підпала під цей процес. Наслідком його стала втрата українським етносом своєї національної еліти, що в умовах ієрархізованого феодального суспільства фактично дорівнювало знищенню можливостей нормального розвитку і самобутнього самовизначення українства.

В будь-якому суспільному устрої еліта - чи то владна, чи то економічна, чи то інтелектуальна - відіграє вкрай важливу роль. Від їх якості та вправності значною мірою залежить доля народу та країни загалом. Але ще більше значення має наявність у народу аристократичного класу в умовах феодального суспільства, в якому саме цей клас складає фактично єдину активну, можновладну соціальну силу суспільства. Відсутність в народі такого класу не лише позбавляє його власного обличчя, а й зводить нанівець можливості фундувати свою історичну долю, розвиватися як особливий етнос.

По-друге, відбувався активний процес закріпачення українського селянства. Він ніколи не був простим, зустрічав опір. Але мало-помалу призводив до підлеглості вільного українського селянина польському панові (на котрого перетворився вже й український аристократ). Процес закріпачення вів до розкладу українства на закріпачених чи поставлених у різні форми залежності від панства та вільних, чи поки що вільних.

По-третє, польська влада фактично підтримала соціальне розшарування українства, намагаючись використати головну силу волелюбного опору українців - козацтво - у власних державних інтересах. Козацтво перетворювалося на особливий соціальний стан, котрий дедалі більше відчував себе відстороненим від етнічно спорідненого цьому селянства.

Наслідками цих процесів були, по-перше, соціальне роздроблення українського етносу, котрий немов би розшаровувався між різними суспільними станами польського суспільства; по-друге, втрата українством національної еліти; по-третє, і на цьому слід зробити наголос, соціальна маргіналізація українства, витіснення його на периферію суспільного життя - у соціальний низ. Відтак «українськість» ставала не етнічною відзнакою, а рисою селянина, холопа, тобто асоціювалася не з самобутнім етносом, а з низовою народною культурою.

Від часів Польської держави починається становлення того комплексу меншвартості, котрий стане, на жаль, чи не найсуттєвішою відзнакою українського національного характеру подальшої історичної доби. Українські етнічні риси потрапили у вкрай несприятливу соціальну диспозицію. Вони стали ознаками «простого народу», «нижчого роду», «суспільного низу». Відтак будь-які версії особистісного самоствердження у польському соціумі вимагали від українця подолання його власних етнічних ознак - мови, звичаїв, схильностей, уподобань.

Відношення «вони - ми» у взаємодії українців та поляків в умовах Речі Посполитої набули вигляду «вищі - нижчі»: ті, хто стоять зверху і мають гідність - з одного боку, і ті, хто підкоряється їм, не маючи ані власного розуму, ані гідності та власної волі - з іншого. Поляк - це потенційний шляхтич. Якщо він навіть не належить безпосередньо до аристократичного класу, його відрізняє гонор - постійне, інколи психологічно переобтяжене, невідповідне дійсним здатностям, але настирливе відчуття свого особистого значення та відстоювання його. Натомість, визначальною характерологічною рисою українця стає поступливість, в котрій виказує себе пригніченість сил самовизначення, приниження власного «Я» і готовність зректися своїх зазіхань за щонайменшої протидії несприятливих обставин чи чужої волі. Гонор з одного боку, поступливість з іншого - ось що утворює вісь психологічної взаємодії польства та українства за часів Речі Посполитої.

Відтак в українському національному характері акцентувалися та плекалися риси, котрі обслуговували цю психологічну домінуючу взаємовідношень пануючого (польського) та пригнобленого (українського) етносів. Це - покора, безпорадність, пасивність, смуток, боязкість, сором'язливість, запопадливість, безособовість тощо. Вони слугували своєрідним психологічним негативом до соціально альтернативного українському польського національного характеру. Останній містив акцентуації запальності, погордливості, непоступливості, агресивності, активності, бадьорості, пихатості тощо. Як то завжди буває з психологічним «альтер его», український та польський національний характери знаходили один в одному психологічну компенсацію та доповнення собі.

При цьому, що слід ще раз підкреслити, особливістю їх взаємодії було те, що українці та поляки зустрічалися не як два різні етноси. У соціальній структурі Речі Посполитої українці були не народом, а нижчою суспільною верствою, черню, синонімом соціального низу, холопства, на відміну від польської шляхетності і панства. Саме тому, будь-який соціальний успіх за таких обставин вимагав від українця, як передумови, зречення своєї етнічної належності, котра виглядала як тавро його низького соціального походження. Українськість набула вигляду ознаки, котрої треба соромитися, приховувати, зневажати, бо без цього можливості соціального самоствердження були вкрай обмежені.

Історичний вектор цієї загальнонаціональної психологічної драми мав за найвірогіднішу перспективу

поступову асиміляцію українства і втрату ним етнічної самобутності взагалі. Але на заваді цьому процесові стали дві різні за природою, але вельми могутні за впливом сили - православ'я та козацтво. Саме власна релігійна віра була в умовах 16-17 століть чи не єдиною позитивною відзнакою українства у його етнічному опонуванні польству. Православна церква, котра втілювала для української національної свідомості істинну віру, ставала основою для обстоювання українцями власної національної самобутності та гідності перед поляками. Вона приносила у відношення «вони - ми» відчуття переваги власного «я» з боку українців.

Цілком закономірно, що саме на православну віру українського народу йшла найзавзятіша навала з боку польської влади, котра саме у православ'ї, не без підстав, вбачала духовну основу консолідації і самовідрізнення українців від польського етносу. Окаатоличення українців позбавило їх останньої етнічної духовної відзнаки і остаточно звело б до положення лише нижчої суспільної верстви, позбавивши перспектив національного самовизначення.

Церковна унія 1596 року працювала на цю мету і склала неабияку загрозу подальшій національній (не суто релігійній) долі українства. Зростаюча соціальна напруга призвела до вибуху Визвольної війни українського народу 1648-1657 років. Рушійною силою цього видатного історичного опору українства загрози етнічної асиміляції стала єдина суспільно активна верства в українській громаді - козацтво. З поміж української людності лише козацтво мало у своєму етосі відчуття особистісної гідності і плекання її. Цю обставину, хоч вона й належить до кола немов би вторинних соціально-психологічних чинників, не можна недооцінювати. Будь-яке суспільне змагання так чи інакше ініціюється людською гідністю, здатністю стверджувати та відстоювати власне «Я» та власний інтерес. Згадаймо початок подій Визвольної війни - їх вихідною точкою стала страшна особиста образа, котрої зазнав Богдан Хмельницький. Його гнів та рішучість до помсти стали первинним психологічним імпульсом для подальших, вже грандіозних, макросуспільних подій. Так вогняна іскра запалює гору хмизу чи пороху, з яких постає велике пекуче полум'я.

Втім, нас цікавлять не стільки власне історичні події, скільки психологічна драма українського народу і процес формування його національного характеру через співвідношення з історично та культурно найближчими сусідами - поляками та росіянами. Слід зазначити, що до періоду Визвольної війни український етнос підійшов вже зі зруйнованими суспільними основами національної консолідації. Козацтво - його ударна сила і соціальна протоеліта - ще було соціально надто неоформлене та стояло надто близько до простолюдинства, поділяючи загалом ідеологію егалітаризму. Така соціально-психологічна налаштованість козацтва унеможлиблювала нормальний, незалежний розвиток українського соціуму тієї історичної доби.

Не стільки уразливість геополітичного положення України стала причиною невдачі українського державотворення у 17 сторіччі, скільки відсутність в українстві «внутрішнього суспільства» і його ідейного виразу - стабільної моноетнічної самосвідомості. Вплив самоусвідомлення себе як соціальної низової верстви виразно простежується у безлічі ситуацій тієї ж Визвольної війни. Цей комплекс меншовартості наклав фатальний відбиток на головні, долевизначальні рішення і вчинки українських вождів. Досить пригадати поведінку Хмельницького під Зборовом чи сум'яття українського духу, котре призвело кінцем до сумнозвісної Переяславської ради.

Завдяки успіхові Визвольної війни українському народу вдалося загалом звільнитися від домінування польського елемента та зруйнувати ту перспективу національної деградації, котра поставала перед ним у соціальних умовах Речі Посполитої. Але вибухова сила бунту ще не тотожна історичній вправності самовизначення. Українцям вдалося звільнитися з-під державної влади Польщі, але більш ґрунтовне завдання - вивільнити себе з-під гніту внутрішньої приниженості і духовної несамостійності - вирішити не вдалося. Україна стала складовою частиною Російської держави і відтак почала перетворюватися на «Малоросію».

Визвольна війна українського народу середини 17 сторіччя є видатною історичною подією, грандіозним, справжнім суспільним катаклізмом, котрий докорінно змінив не лише тогочасну мапу Східної Європи, а й визначив нові історичні та геополітичні перспективи розвитку цієї частини континенту. Так, саме з українських подій і завдяки їм починається занепад Речі Посполитої, котра втрачає роль регіонального лідера і, натомість, саме з приєднання України починається історія Росії як великої держави: власне, саме через цей акт зникає периферійна Московщина і починається буття Великої Росії.

В той же час, Визвольна війна втілила у собі не лише вагомий історичний подій, а й характерну психологічну драму. Її загальний абрис можна було б окреслити наступним чином: сила відторгнення від польського панування стала для українства психологічно домінуючою. Відбулася глибока психологічна акцентуація негативного за вектором мотиву звільнення, емансипації, скидання влади. Така дія є негативною за змістом, оскільки її визначає небажане, а не позитивний ідеал чи мета. У своїх визвольних змаганнях українці не стільки стверджували власне буття, скільки руйнували домінування польського елемента. Сила руху «від Польщі» не супроводжувалася такою ж силою визначеності позитивної мети - «куди саме» повинен здійснюватися рух українства.

Власне, це типова реакція інфантильної свідомості, котра не має досить розвинутої і стабільної самості - визначеного відносно самого себе «Я». Часто носій такої свідомості гарно розуміє чого він не бажає, і зазвичай під це небажане підпадає єдине реальне, що він має, - його неявний стан. Але відчуження від цього

небажаного, опір йому, навіть руйнація не супроводжуються ясним розумінням того, чого людина воліє досягнути. Її дія цілком визначена модусом «анти...» Відтак той, хто діє подібним чином, стає дзеркальним відображенням того, з ким веде боротьбу і кого бажає позбавитися. Наслідком стає своєрідна антиособистість, зміст котрої - бути антиподом небажаної структури існування, змінити «так» на «ні».

Така негативна особистість не має на що спертися у самій собі. Єдина її рушійна змістовна сила - це сила опору. І коли завдання руйнації вирішено, владу чужого чинника скинуто, вона залишається у безпорадності. Подолання останньої негативна особистість за законом психологічної інерції шукає в іншій волі, котра могла б знов-таки керувати нею. Це явище своєрідної психологічної інверсії, котрою відновлюється і відтворюється усталений психологічний механізм життя, хоч би й відбувалася зміна «дійових осіб». Змінюється лише особа того, хто виступає у ролі керуючої волі, але незмінною залишається сама диспозиція, за якої людина шукає назовні того, чийм рішенням слід підкорятися.

Лише досить вагомий досвід самостійного життя дозволяє відійти від цього автоматизму та подолати його вплив. Такого досвіду українство не мало і шанс здобути його, котрий надала Визвольна війна, не використало. Подолавши гніт польської влади, українці перейшли «під руку» іншого володаря - московського царя. Відтоді перед українством постало завдання визначення себе відносно москвитів, котрі у самовідношенні з українцями конституїювалися у великоросів.

Від самого початку перебування України у складі Московського царства російською владою проводилася політика уподіблення «малоросів» до «великоросів». За українцями не визнавалася їх етнічна самобутність, а відмінність зводилася до територіально-мовної специфікації: «південна Росія», «південноруський говір». Зазначимо принагідно, що саме історичне сполучення з українством мало вирішальне значення для становлення російського національного характеру, й передусім властивої йому амбіційності та зазіхань на велич. Справа в тім, що саме у відношеннях з українцями росіяни виступили не просто як окремий народ, а відчули себе зразком для інших. Росіянин - це норматив для українця, своєрідний психологічний зразок і міра. Відчуття себе вноормовуючим чинником, неабиякою мірою вплинуло на впевненість росіян у собі та піднесло їхню самооцінку.

У відношеннях з іншими, етнокультурно більш чужими народами, росіяни не могли мати це відчуття зразковості. Вони могли над ними панувати, їх зневажати, але неспівставність основ їх буття не давала підстав для комплексу зразковості. Щоб цей комплекс виник, потрібна була людська маса, вельми близька за ознаками життя, але у той же час відмінна і маюча більш низький соціальний статус. Відчути себе першорядною людиною можливо лише поруч з людиною-таки (тобто близькою до себе), але другорядною (того, хто стоїть нижче і відносно кого твої властивості мають впорядковуючу силу).

Приведення українців (відтепер «малоросів») до загального знаменника росіяинства стало головним вектором московської політики в усі часи перебування України у складі Росії. Від початку становлення московської влади в Україні ця політика спрямовувалася на винищення самостійних чинників українського буття. Головними серед яких на той час були три: козацтво, церква та освіта. Від часів Переяславської ради до завершення правління Катерини II, тобто за більш як сторічний період, відбувалася деструкція цих головних засад української самостійності. Незалежна київська митрополія була підпорядкована московській патріархії; козацтво утискалося в своїх правах, аж доки Запорізька Січ не була зруйнована дощенту, а гетьманство скасоване; київські «вчені іноки» перекочували до Москви, а центр східнослов'янської освіти, котрий відіграв вирішальну роль й у просвіті Московщини, - Києво-Могилянська академія - занепав. Українці перетворилися на народ «забутий історією» і навіть рідну назву їх країни - Русь - перейняли на себе росіяни. Московщина стала Росією, а Русь - Малоросією, щоб потім виокремити себе як Україну.

У нашій праці немає сенсу переказувати та аналізувати всю систему етнічної асиміляції українців, що її запровадила російська влада. Достатньо зауважити, що в ній ми бачимо багато подібного до попередніх відношень українців з поляками у складі Речі Посполитої. Передусім це стосується витіснення українства у суспільні низи, сприйняття його культури як низової, простонародної, «мужицької». Перевага у складі українського населення селянства працювала на цей стереотип та закріплювала його. Тим більш, в умовах пригнобленого становища, українство не мало можливості виразити себе у загальноприйнятих культурних формах мистецтва, науки, ідеології, права тощо. Досить сказати, що літературна історія української мови починається лише на початку 19 сторіччя, коли з'явилася «Енеїда» Котляревського. Загальновідомими є й державні репресії проти української мови вже навіть у другій половині «освіченого» 19 сторіччя (Валуєвський циркуляр 1864 р., Ємський указ 1876 р.).

Українці як самобутній етнос зникали не лише в очах росіян. Так само вони зникали, цілком ототожнювані з росіянами, в очах всього оточуючого світу. Але найістотніше, що українці зникали як свідомий народ у своїх власних очах. Саме тому обстоювання української самобутності в умовах Російської держави набуло передусім виразу заперечення тотожності українців росіянам і протиставлення перших другим. Першим історичним кроком української національної самосвідомості стало твердження: «ми - не росіяни».

Силою цього психологічного, культурного, врешті історичного дистанціювання українство конституїювало власний етнічний образ, чи, ліпше сказати, створювало можливість для створення власного етнічного образу.

Саме цим, мабуть, треба пояснити особливе місце проблеми самобутності українців у вітчизняній історико-філософській та політичній думці 19-20 століть, а також той галас щодо українського націоналізму, який здіймається і по сьогоднішній день про-російськи настрояними діячами політики та культури.

Дійсно, теоретичне обґрунтування та оборона самобутності українського народу мало різні аспекти та вияви - від поміркованих (М.Костомаров, Т.Шевченко, П.Куліш, М.Драгоманов, І.Франко та ін.) до радикальних (В.Міхновський, Д.Донцов, Ю.Липа та ін.). Але і ті, і інші є закономірним явищем, спровокованим об'єктивними історичними реаліями. І перш ніж звинувачувати українців у націоналізмі (який, до речі, найчастіше розуміється російськими опонентами як вияв шовінізму, а не як розвиток національної ідеї та національної самобутності), слід подивитися назад в історію та поставити перед собою питання - а чи був у українського народу інший шлях, інші орієнтири духовного розвитку та збереження себе як нації, і чи дійсно виокремлення себе серед інших націй, відстоювання національної самобутності є явищем беззаперечно негативним.